

सवित्रसम्बन्धिनि च वि । यथा, मनुः । ४ ।
१५० ।

“सावित्रान् शान्तिहोमांश्च कुर्यात् पर्वसु
नित्यशः ॥”

सावित्री, स्त्री, शास्त्रदेशीयसत्यवदराजपत्नी । सा
तु मद्रदेशीयाज्ञपतिराजकन्या ॥ (अस्या विशेष-
विवरणन्तु महाभारते वनपर्वणि २८२ अध्याय-
मारभ्य द्रष्टव्यम् ॥*) उमा । इति मेदिनी ॥
तन्नामकरणं यथा,—

“त्रिदशैरर्चिता देवी वेदयोगेषु पूजिता ।
भावशुद्धस्वरूपा तु सावित्री तेन सा स्मृता ॥”
इति देवीपुराणे ४४ अध्यायः ॥

अपि च ।

“सर्वज्ञोऽप्रसवनात् सविता स तु कीर्त्यते ।
यतस्तद्देवता देवी सावित्रीत्युच्यते ततः ।
वेदप्रसवनाच्चापि सावित्री प्रोच्यते बुधैः ॥”
इति वज्रपुराणे ब्राह्मणप्रशंसानामाध्यायः ॥
गायत्री । इति त्रिकाण्डशेषः ॥*॥ (उप-
नयनकर्म । यथा, मनुः । २ । ३८ ।

“आ षोडशात् ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्त्तते ।
आ द्वाविंशत् च चवन्धोरा चतुर्विंशतेर्विश्वः ॥”
“सावित्रीशब्देन तदनुवचनसाधनमुपनयनाख्यं
कर्म लभ्यते ॥” इति मेधातिथिः ॥) ब्रह्मपत्नी ।
सा तु सवितुः पत्न्यां पत्न्यां जाता । अस्या
उत्पत्तिनामान्तराणि यथा,—

“ततः संजपतस्तस्य भित्त्वा देहमकल्पयम् ।
स्त्रीरूपमर्हमकरोदहं पुरुषरूपवत् ॥
शतरूपा च सा ख्याता सावित्री च निगद्यते ।
सरस्वत्यश्च गायत्री ब्रह्माणी च परन्तप ॥”

इति मातृख्ये । ३ । ३०—३२ ॥*

तस्या शतनामानि यथा,—

विष्णुस्वाच ।

“सावित्री पुष्करे नाम तीर्थानां प्रवरे शुभे ।
वाराणस्यां विशालाक्षी नैमिषे लिङ्गधारिणी ।
प्रयागे ललिता देवी कामुका गन्धमादने ।
मानसे कुमुदा नाम विश्वकाया तथाम्बरे ॥
गोमते गोमतौ नाम मन्दरे कामचारिणी ।
मदोक्तटी चैत्ररथे जयन्ती हस्तिनापुरे ॥
कान्यकुब्जे तथा गौरी रम्भा मलयपर्वते ।
एकाम्बके कीर्त्तिमती विश्वा विश्वेश्वरे तथा ॥
जवा वराहशैले तु कमला कमलालये ।

रुद्रकोट्यान्तु रुद्राणी काली कालक्षरे गिरौ ॥
महालिङ्गे तु कपिला कर्कोटे मुकुटेश्वरी ।
शालग्रामे महादेवी शिवलिङ्गे जनप्रिया ॥

नीलोत्पला मीयापुर्यां सन्दन्ती ललिते तथा ।
उत्पलाक्षी साङ्गसाक्षे हिरण्याक्षी महोत्पले ॥
गङ्गायां मङ्गला भाम विमला पुरुषोत्तमे ।
विशालायाममोघाक्षी पाण्डला पाण्डुपर्वते ॥
नारायणी सुपार्श्वे तु त्रिकूटे रुद्रसन्दरे ।
रेपुले विपुला नाम कल्याणी मलयाचले ॥

कोटरौ कोटरौतीर्थे संगम्भा गन्धमादने ।
कुजाम्बके पिचम्ब्या तु गङ्गादारे हरिप्रिया ॥

शिवचण्डे शुभा चण्डा नन्दिनी देविकातटे ।
रुक्मिणी हारवत्यान्तु राधा हन्दावने वने ॥
देवकी मथुरायान्तु पाताले परमेश्वरी ।
सीता बिम्ब्ये तथा रौद्री कालिन्द्यां बिम्ब्य-
वासिनी ॥

सद्माद्रविकवीरा तु हरिचन्द्रे तु चन्द्रिका ।
रमणा रामतीर्थे तु यमुनायां सृगावती ॥
करवीरे महालक्ष्मीरूमा देवी विनायके ।
अरोगे तु रोगहन्त्री महाकाले महेश्वरी ॥
अभयेत्युक्तौर्ध्वे तु अमृता बिम्ब्यकन्दरे ।
माण्ड्ये माद्रवी देवी महागौरी महेश्वरी ॥
गणेशे च प्रचण्डा तु चण्डिकामरकण्टके ।
सोमेश्वरी वराहे तु प्रभासे पुष्करावती ॥

देवी माता सरस्वत्यां पारावारतटे स्थिता ।
महालये महापद्मा पयोण्यां पिङ्गलेश्वरी ।
सिङ्गिका कृतसीरे च कार्तिकेये तु गङ्गरी ।
उत्पलावर्त्तके काला मुभद्रा सिन्धुसङ्गमे ॥
माता सिन्धुवने लक्ष्मीस्तरङ्गा भरताश्रमे ।
जासन्धरे विश्वमुखी तारका बिम्ब्यपर्वते ॥
देवदारुवने पुष्टिर्मेधा काश्मीरमण्डले ।
भौमा देवी हिमाद्रौ तु सेतुर्वर्त्तकेश्वरे तथा ॥

कपालमोचने शुद्धा माता कायावरोहणे ।
गङ्गोदारे ध्वनिर्दाम हृतिः पिण्डारके वने ॥
काली तु चन्द्रभागायामचोदे सिद्धिदायिनी ।
नरनारायणे देवी वदर्यासुख्ये तथा ॥

ओषधीशोत्तरकुले कुशहोत्रे कुशोदका ।
मन्थरा हेमकूटे तु कुमुदे सत्यवादिनी ॥
अश्वत्थवन्धनीका तु विविक्ते अमणालये ।
मायक्षौ वेदशालायां सावित्री ब्रह्मसन्धिधौ ॥
सूर्यविम्बे प्रभा नाम मातृणां वेणवी मता ।
परुष्यती सतीनान्तु रामासु च तिलोत्तमा ॥

व्रजे ब्रह्मकला नाम शक्तिः सर्वेश्वरीरिणाम् ।
एतदुद्देशतः प्रोक्तं नामाष्टशतमुत्तमम् ॥
अष्टोत्तरश्च तीर्थानां शतमेतदुदाहृतम् ।
यो जपेत् शृणुयाच्चापि सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

एषु तीर्थेषु यत् कृत्वा स्नात्वा पश्येन्नरो हि यः
सर्वपापविनिर्मुक्तः कल्पं ब्रह्मपुरे वसेत् ॥
नामाष्टशतकं यस्तु श्रावयेद्ब्रह्मसन्धिधौ ।
पौर्णमास्याममावस्यां बहुपुत्रो भवेन्नरः ॥

गोदाने श्राद्धदाने च अहन्यहनि वा पुनः ।
देवार्चनविधौ विद्वान् परं ब्रह्माधिगच्छति ॥”
इति पद्मपुराणे सृष्टिखण्डे १७ अध्यायः ॥*

अपि च ।

नारद उवाच ।

“तुलस्युपाख्यानमिदं श्रुतमीश सुधीपमम् ।
तत्तु सावित्र्युपाख्यानं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥
पुरा येन समुद्भूता सा श्रुता च श्रुतिप्रसूः ।
केन वा पूजिता देवी प्रथमे कैश्च वा परे ॥

नारायण उवाच ।

ब्रह्मणा वेदजननी पूजिता प्रथमे सुने ।
द्वितीये च वेदगणेशतृतीये च विदुषां गणैः ॥
तदा चाज्ञपतिः पूर्वं पूजयामास भारते ।

तत्पश्चात् पूजयामासर्वर्णाश्चत्वार एव च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे । २३ । १—४ ॥

सावित्रीव्रतं, स्त्री, (सावित्री व्रतम् ।) ज्यैष्ठ-
कृष्णचतुर्दश्यां श्रीकर्त्तव्यनियमविशेषः । तद्वि-
वरणं यथा, । पराशरः ।

“मेघे वा वृषभे वापि सावित्रीं तां विनिर्दिशेत् ॥”
तां चतुर्दशीम् ।

“ज्यैष्ठकृष्णचतुर्दश्यां सावित्रीमर्चयन्ति याः ।
वटमूले सोपवासा न ता वैधव्यमाप्नुयुः ॥”
राजमार्त्तच्छ्रुत्यचिन्तामण्योः ।

“ज्यैष्ठे मासि चतुर्दश्यां सावित्रीव्रतमुत्तमम् ।
अवैधव्याय कुर्वन्ति स्त्रियः श्रद्धासमन्विताः ॥”
व्रतमात्रे तु अनन्तचतुर्दशीव्रतोक्तमाचरन्ति ।

दृष्टपरिकल्पनाध्यायात् । तदुक्तं मत्स्यपुराणे ।
“गर्भिणी स्तिका नक्तं कुमारौ चरजस्रला ।
यदाशुहा तदान्यं न कारयेत् क्रियते सदा ॥”
उपवासाशक्तौ नक्तं भोजनं कुर्यात् ।

“उपवासेष्वज्ञानां नक्तं भोजनमिच्छते ।”
इति तद्भूतवचनान्तरात् । अशुद्धा चेत् पूजां
कारयेत् । कार्याकक्षोपवासादिकं सदा शुद्धया

अशुद्धया च स्वयं क्रियते । एवं स्मृतिपरि-
भाषायां वर्धमानोपाध्यायाः । नारदः ।
“दिवाभागे त्रयोदश्यां यदा चतुर्दशी भवेत् ।
तत्र पूज्या महासाध्वी देवी सत्यवता सह ॥”

दिवाभागे दण्डहयमात्रसत्त्वेऽपि अतएव प्रदोषे
व्रतमाचरन्ति । पूर्वार्धे तद्विधत्वेऽपि परार्धे
त्रिसन्ध्यव्यापित्वे परार्धे एव त्रिसन्ध्यव्यापनौति

वचनात् । यदा तु पूर्वोपरयोर्न तथाविधा ।
तदापि परार्धे एव । यथा । ज्योतिषे ।
“चतुर्दश्याममावास्या यदा भवति नारद ! ।
उपोष्य पूजनौया सा चतुर्दश्यां विधानतः ॥”

सा सावित्री । ततथामावास्यायां सावित्रीव्रत-
विधानं शिवा घोरा तथा प्रेतैति वचनश्चेतत्-
परम् । पराशरः ।

“सावित्रीमर्चयित्वा तु फलाहारा परेऽहनि ।
ततश्चाविधवा नारी वित्तभोगान् लभेत सा ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अन्यत् वनपर्वण्यसावित्रीव्रतकथायां द्रष्टव्यम् ॥
सावित्रीसूत्रं, स्त्री, (सावित्रीदेवाकालिक-
सूत्रम् ।) यज्ञोपवीतम् । इति शब्दरत्नावली ॥

साशयन्दकः, पुं, ज्यैष्ठौ । इति केचित् ॥
साशूकः, पुं, कम्बलः । इति हारावली । १५६ ॥
साशुधीः, स्त्री, श्वश्रुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सास्थिताम्बा, स्त्री, (सास्थि अस्थिसहितं
ताम्बायं यज ।) कांस्यम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

साक्षा, स्त्री, (पञ्च स्वप्न + “राक्षासाक्षाक्षणा-
वीणाः” उणा० ३ । १५ । इति मप्रत्ययेन
साधुः । गलकम्बलः । इत्यमरः । २ । ८ । ६३ ॥

(यथा, माघे । ५ । ६२ ।
“रोमन्वमन्यरसलदगुरुसाक्षमासा-
क्षम् निमीलदलसच्चक्षुषीचक्षणे ॥”)